

משה מונטיפיורי וארץ-ישראל

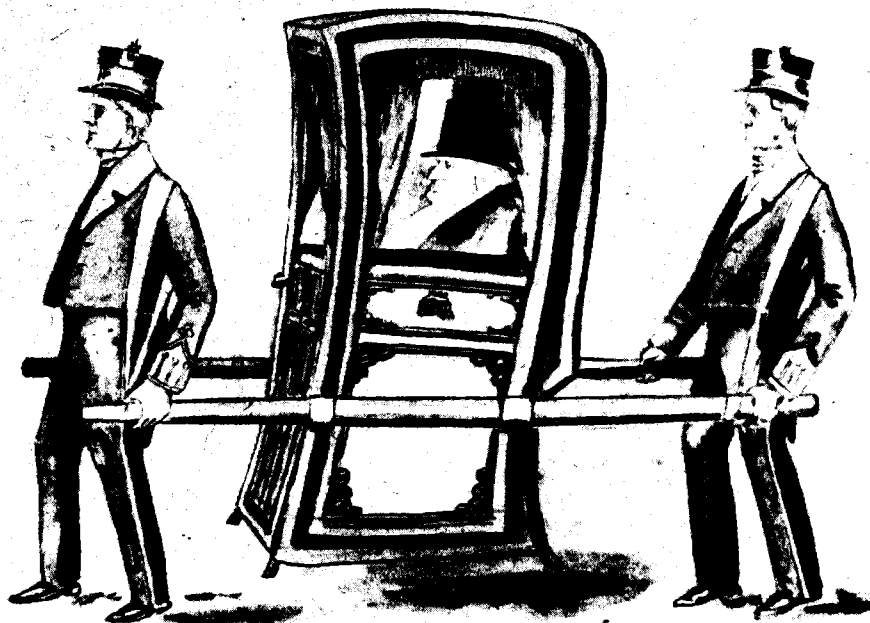
ישראל משה

א

כחמישים שנה מתוך מאה ואחת שנות חייו חלפו בין ביקורו הראשון של הנדבן היהודי-אנגלי משה מונטיפיורי בארץ-ישראל בשנת 1827 לביקורו האחרון בה בשנת 1875. שבע פעמים נסע לארץ האבות (1827, 1839, 1849, 1855, 1857, 1866, 1875) ומעשור לעשור הלך וגדל היישוב היהודי בארץ-ישראל, שינה פניו ונתגוון ביסודות חברתיים חדשים. מונטיפיורי ליווה את גידולו של 'היישוב הישן' מראשית המאה הי"ט עד סמוך לתקופת העליות הלאומיות המודרניות ונקשר בתודעת בני הזמן ובמחשבת כותבי העתים עם כיווני ההתפתחות שגילו ביישוב זה. ואכן פעילות ארוכת ימים שכזאת מעוררת עניין מרובה: מה מקומה בתהליכים ההיסטוריים שעברו על עם ישראל במאה הי"ט? מה משמעותה ביחס שבין יהודי ארץ-ישראל והתפוצה? מה חלקו של משה מונטיפיורי האיש במעשים בארץ-ישראל וברעיונות הקשורים בכניין הארץ?

מונטיפיורי וארץ-ישראל אינם ניתנים להפרדה מן הפעילות הכלל-יהודית של הנדבן ברחבי התפוצה; כשם שאין להבין את הצעותיו לביסוס היישוב היהודי בארץ על עבודת האדמה ב-1839 וב-1849 בלי להכיר את פרטי מסעו לרוסיה בשנת 1846, כך אי-אפשר לעמוד על כוונותיהם של יושבי ירושלים שהתנגדו לרצונו לייסד בית-ספר, בלי להביא בחשבון את מעורבותו בפולמוס בין המשכילים והחרדים במזרח-אירופה. לפיכך, יש לראות את מעשיו ותכניותיו לגבי היישוב בארץ כחלק מעשייתו הכוללת. בין שלהי המאה הי"ח לשנות השלושים של המאה הי"ט נתרופפו בארצות מערב-אירופה הקשרים הקהילתיים המסורתיים ונחלשו ביותר הזיקות הבין-קהילתיות. האליטות היהודיות שמילאו בדור הקודם תפקידים מרכזיים בשמירת הקשר בין הקיבוצים היהודיים בארצות השונות, שינו את פניהן ואת השקפת עולמן. במקביל ניטל כוחם של הארגונים האוטונומיים, שהיו הבסיס לקיום הערכות ההדדית בין הקהילות ונפגעו קשות כל הפונקציות שנתמלאו על ידיהם. אחד מן התפקידים שנתקיים בתקופות הקודמות מכוחו של הארגון האוטונומי או מיוזמתם של גבירים יהודים בעלי מעמד כלכלי ומדיני, היה החזקת היישוב בארץ-ישראל בתמיכה כספית וסיוע ליושבי הארץ בניהול ענייניהם. אלו נחלשו ואף בטלו בחלקם לא רק במערב-אירופה אלא גם במזרחה ובאימפריה העות'מאנית. משנחלשו המנגנונים הישנים ותש כוחם של הגבירים היהודים — כמו שקרה, למשל, עם ביטול המוסדות האוטונומיים העל-קהילתיים בפולין ובליטא ב-1764, או עם ירידת כוחם של הבנקאים היהודים בקושטא בשנות העשרים של המאה הי"ט — מילאו את מקומם של אלו ארגונים מטיפוס חדש. במערב-אירופה נתגבשה פעילותו של ארגון בעל אופי אורתודוכסי — הפקידים והאמרכלים של אמסטרדם — שדרך את הסיוע ליהודי ארץ-ישראל בתפיסה דתית כוללת כנגד סכנות המודרנה.

‘כסא־נשיאה’ (Sedan-chain) בו נישא השר מונטיפיורי באחדים ממסעותיו.

הערת המערכת: האיורים למאמר זה (להוציא סמל משפחת מונטיפיורי) מקורם באלבום מונטיפיורי שנרכש עבור הארכיון הציוני המרכזי בהשתדלותו של ק' גרנוולד מטעם 'קרן מזכרת משה' בלונדון. הקירטנו העלתה כי האלבום הוכן במאה שעברה על־ידי הרמאן שנדל (Rev. Herman Shandel), אשר נתמנה לזושרת ברמסגייט על־ידי סר משה מונטיפיורי. גם הכתובות הנלוות לאלבום הנזכר הן בכתיב־ידו. תודתנו למו ראובן קופלר מאצ"מ אשר הפנה אותנו לגברת Ruth Winston-Fox, Southgate, London, נכדתו של מר שנדל ממנה קבלנו מידע חשוב זה.

הפקידים והאמרכלים, בהנהגתו הנמרצת של ר' צבי הירש לעהרן, הקימו מערכת חלופית למוסדות שאיבדו את כוחם ותבעו כשנות השלושים והארבעים של המאה הי"ט תביעות מחמירות כאשר לאופיו הדתי והחברתי של היישוב בערי הארץ.¹ במזרח־אירופה מילאו את מקום הארגונים הקודמים 'מעמדות' שייסדו עולי ליטא מתלמידי הגר"א,² ומערכת הקשרים המסופפת שהקימה התנועה החסידיה המתפשטת.³ באימפריה העות'מאנית המשיכו

1 על עמדת רצ"ה לעהרן ראה: ב"צ דינבורג (דינור), 'מארכיונו של החכם־באשי ר' חיים אברהם גאגין', מאסף ציון, א (תרפ"ו), עמ' 84-127; ' ברטל, 'הפקידים והאמרכלים ואיגרותיהם, קווים לחקר הארגון והמקורות', אגרות הפקידים והאמרכלים מאמשרדם, תקפ"ט, מהדורת ב' ריבלין, ירושלים תשל"ט, עמ' יא-יח; א' מורגנשטרן, 'אגרות הפקידים והאמרכלים מאמשרדם וחקר היישוב היהודי בארץ־ישראל', קתדרה, 27 (ניסן תשמ"ג), עמ' 85-108; ' מכםן, 'התהוות המוסד 'פקידי ואמרכלי דערי הקודש' באמשרדם', שם, עמ' 69-84.

2 'האמת מארץ תצמוח, ספור התחלת ישוב האשכנזים הנקראים פרושים', העתקת א"ל פרומקין מפנקס הכולל אשר בצפת, מאסף ציון, ד (תרפ"ח), עמ' 130-148.

3 חומר רב על דרכי התמיכה הכספית של החסידים פעילי ארץ־ישראל מצוי באגרות הרבות שהוחלפו בין העולים למרכזי החסידות כחוק־לארץ. ראה: י' ברנאי (עורך), 'איגרות חסידים מארץ־ישראל, מן המתצית השניה של המאה הי"ח ומראשית המאה הי"ט, ירושלים תשי"ט; א"ל קאצנבלויגן ונ' דמביצר (עורכים), מגיני ארץ־ישראל, למברג תרי"ב; ד"צ הילמן, אגרות בעל־התניא ובני דורו, ירושלים תשי"ג; אגרות־קודש (...), קונטרס מילואים, ברוקלין תשמ"א, עמ' ז-ט, טו-טז.

סמל משפחת מונטיפיורי לאחר שנת 1841

הארגונים הישנים למלא את תפקידם, אך כוחם וסמכותם פחתו והלכו.⁴ זיקת יהודי התפוצות לארץ-ישראל הפכה אפוא מפונקציה מוגדרת במיבנה הארגוני הישן לעמדה וולונטארית של ארגונים חדשים: אלו אמנם נשאו במפורש את רעיון ההמשכיות, אך עצם קיומם היה חידוש מרחיק לכת ביחסים שבין בני הגולה ליישוב.

בשנות השלושים של המאה הי"ט נסתמן כיוון חדש בזיקות שבין התפוצה היהודית לארץ-ישראל — זיקתם של מי שיצאו מעולמה של החברה המסורתית ואף לא היו שייכים לאורתודוקסיה המתהווה. אישים כלואים לוה, לימים מזכירו ואיש סודו של מונטיפיורי, אברהם בניש או לודביג פיליפסון, ראו את ארץ-ישראל ויהודיה בעינים אירופיות, שהשכלה מחד והרומאנטיקה מאידך עיצבו את זווית ראייתן. המשכיל שבנשמתם דרש את תיקונם של יהודי ארץ-ישראל והבאתם למדרגתם של המתוקנים ביהודי מערב-אירופה, ואילו הרומאנטיקאי שבהם ראה את תפארת העבר, אחדות עם ישראל לפזוריו ואף את הקיום

4 על ירידת כוחם של פקידי ארץ-ישראל בקושטא ניתן ללמוד מאגרות הפקידים והאמרכלים שבאמסטרדם משנות העשרים של המאה הי"ט. באחת מאגרותיו בשנת תקפ"ט כותב לעהרן: "... כי השעה דחוקה מאד בע"ה טוב"ב, כי אחינו הספרדים יע"א אבדו משען ומשענה מכמה צדדים, כידוע שמה שאיזה שנים נהרג הגביר המשפיע הגדול, שהיה בעכו המכניס והמוציא בבית הפאשא הצורר שהרג אח"כ לאותו צדיק, ה"ה הגביר כמוהר"ר חיים פרחי הי"ד ותנצ"ה, ושני לו הגביר כמהר"ר יצחק קרמונה הי"ד, שהיה משפיע ומחזיק גדול לא"י, מלבד חתי מדרשים קבועים שה"ל לו, השפיע עוד מדי שנה בשנה טובה המרובה, ונהרג במעשה האיניטשארעס, והוא היה חד מפקידים בקושטא... אגרות הפקוא"מ (לעיל, הערה 1), עמ' 57.

לעתיד.⁵ ארץ-ישראל דמתה לתפוצות שמחורץ למעגל הציוויליזציה האירופית, מה גם שישבו בה נציגי שתי הקבוצות החשוכות שהיו טעונות תיקון — יהודי מזרח-אירופה ויהודי האימפריה העות'מאנית. התניית הזיקה ההדדית כתביעה לשינוי ולתיקון היתה המשך נאמן לתביעות משכילי גרמניה מיהודי מזרח-אירופה ואנטייתיזה לעמדה האורתודוקסית של לעהרן — ומכאן גם ההתנגשות החריפה שהיתה בין שתי הגישות בשנות הארבעים.⁶ משה מונטיפיורי החל את פעילותו המשמעותית בארץ-ישראל לא בכיקורו הראשון בשנות העשרים, אלא בימי מסעו השני בשנת 1839; הוא העלה אז תכנית מרחיקת לכת בהיקפה ובחוסר הריאליזם הפוליטי שבה: התיישבות חקלאית רבת ממדים בארץ-ישראל של עולים יהודים מארצות-מצוקה.⁷ אין כל ספק, שרעיונות משכיליים פרודוקטיביסטיים חברו אצלו עם תקוות לעתיד ברוח רומאנטית (ויש אומרים משיחית).⁸ מכל מקום, היה זה המקרה הראשון בתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל שבו ביקש יהודי מערב-אירופי לערוך שידוד מערכות חברתי-כלכלי ברוח משכילית בחברה היהודית בארץ ואף הרחיב רעיון זה לגבי יהדות התפוצה. אך החידוש שנסתמן בפרשת התכניות משנת 1839 לא נתמצה רק בהיבט המשכילי — מודרניזטורי שלהן. לפחות שתי מגמות נוספות, שהיו לימים מגורמי המתח התמידי ביחס בין ארץ-ישראל לגולה, באו בה לידי ביטוי:

א. זיקתו של מונטיפיורי לציפיות המילנאריסטיות הנוצריות לשנת 1840 ומגעיו עם מילנאריסטים אנגלים. הנדבן היהודי-אנגלי קיבל הצעות וחזכירים הנוגעים לשיבת היהודים לארץ-ישראל ברוח המשיחית הנוצרית ואף נפגש עם בעלי אמונות כאלו בימי מסעו השני בארץ. תכנית ההתיישבות שלו לא היתה רחוקה מאלו של כמה חולמים נוצרים.⁹ מסעו השלישי בשנת 1849 נערך בחברת מילנאריסט אנגלי, ג'ון גאולר (Gawler), ובמהלכו נאסף חומר רב הנוגע לתכניות נרחבות של התיישבות חקלאית, אלא שפרשה זו

5 על עמדת פליפסון לגבי ארץ-ישראל ויישובה ראה: מ' אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד, תל-אביב תשל"א, עמ' 44-48, 175-200, 287-290; על זו של אליעזר הלוי ראה: י' ברטל, 'פתח דבר ליומן מסע ואגרות', ארץ ישראל בשנות השלושים למאה ה'ט"ו, ירושלים תשל"ד, עמ' א-ג; על אברהם בניש וחוגו בשנות השלושים והארבעים ראה: נ"מ גלבר, 'אגודת סטודנטים באוסטריה וגרמניה בשנות 1836-1842', שיבת ציון, א (תש"י), עמ' 106-130. על התמורות בזיקה לארץ-ישראל בהשפעת המגעים עם תרבות אירופה ראה: ש' אטינגר וי' ברטל, 'שורשי היישוב החדש בארץ-ישראל', מ' אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 3-6.

6 אופייניים לניגוד עמדות זה דבריו החריפים של לעהרן על מונטיפיורי: '...שהשר משה מונטיפיורי הי"ו דעתו לבוא שמה וכדאי דעתו לגמור את אשר יזם לעשות הקמת בית-החולים בירושלים אם לא יעמדו כנגדו בכל תקף ועוז ואזי נחרבה ח"ו א"י ת"ו מכל וכל'. איגרת משנת תר"ד לרב גאגין, דינבורג (לעיל, הערה 1), עמ' 104-105.

7 ראה: י' ברטל, 'תכניות ההתיישבות' מימי מסעו השני של מונטיפיורי לארץ ישראל (1839), שלם, ב (תשל"ו), עמ' 231-296; הנ"ל, 'תכניות ליישוב ארץ-ישראל במשא-ומתן עם מוחמד עלי', פעמים, 20 (תשמ"ד), עמ' 21-28; קרסל, פותחי התקוה — מירושלים לפתח תקוה, ירושלים תשל"ו, עמ' 39-56.

8 א' מורנגשטרן, 'הפקידים והאמרכלים במסטרדם והיישוב היהודי בארץ-ישראל במחצית הראשונה של המאה ה'ט"ו', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א, עמ' 192-193.

9 ראה: ברטל, תכניות ההתיישבות (לעיל, הערה 7), עמ' 277-279.

גלוית־דואר מהנאו, גרמניה, הנשאת את דיוקנו של מונטיפיורי וסמל משפחתו

'צונזרה' ביומני הנדבן ורעייתו שפירסם מזכירו לווה בשלהי המאה הי"ט.¹⁰ בשנות החמישים ובשנות השבעים נפגשו שוב דרכי מונטיפיורי עם חוזים נוצרים, שחפצו להקים מושבות חקלאיות בארץ־ישראל, כשלב בדרך לשיבת היהודים ולגאולה השלמה: בפרשת 'פרדס מונטיפיורי'¹¹ ובהצעותיו של ג'ורג' גאולר שזכו לפרסום רב בעיתונות היהודית באמצע שנות השבעים.¹² אין כל ספק, כי היותו של מונטיפיורי במוקד פעילות נוצרית־משיחית השפיעה באופן כלשהו על תמורות בזיקת היהודים לארץ־ישראל. אישיותו ופעילותו היוו גשר בין המתח המשיחי הנוצרי של ימי הכיבוש המצרי בארץ־ישראל בשנות השלושים למגעים שבין מבשרי 'חיבת ציון' ומילנאריסטים אנגלים בשנות השבעים.

ב. מונטיפיורי — מוקד וכתובת לזיקה בין תפוצה וארץ־ישראל. מימי מסעו השני לארץ־ישראל הופך מונטיפיורי מוקד לפעילות הלא־מסורתית באירופה הקשורה בארץ־ישראל; ובמקביל, בני החברה המסורתית בארץ ובחוץ־לארץ רואים בו אפיק קשר חלופי נוסף בין ארץ־ישראל לגולה. עוד בראשית שנות הארבעים רואים בו כמה צעירים יהודים, המעלים נצנוצי מחשבה יהודית לאומית, כתובת להגשמת שאיפותיהם בקשר לזיקה בין יהודים כתפוצה וארץ־ישראל.¹³ צעירים אלה וכיניהם הביבליוגראף היהודי מוריץ שטיינשניידר ועורך ה־'Jewish Chronicle' אברהם בניש, מבשרים למעשה את התפיסה שאפיינה הוגים לאומיים יהודים בשנות השישים והשמונים: הפילנטרופים היהודים, כמוהם כארגונים היהודיים הבין־ארציים, יהוו משענת ומרכז להגשמת השאיפות הלאומיות של עם

10 גליה ירדני־אגמון, 'ג'ין גולר ותכניתו משנת 1874 ליישוב ארץ־ישראל', הציונות, א (תשל"ל), עמ' 48-120; י. ברטל, 'שתי איגרות מיהודי הגליל לסיר משה מונטיפיורי בענייני חקלאות — תר"ט (1849)', קתדרה, 2 (חשוון תשל"ז), עמ' 141-142. וראה מאמרו של מ' קדם בחוברת זו, עמ' 93-106.

11 שושנה הלוי, 'פרדס מונטיפיורי', קתדרה, 2 (חשוון תשל"ז), עמ' 153-167; חנם רם, 'התנחלות של עבודת־אדמה בירי יהודים באיזור יפו', שם, 6 (טבת תשל"ח), עמ' 20-37.

12 ירדני־אגמון, לעיל, הערה 10.

13 גלבר (לעיל, הערה 5), עמ' 109-110, 115-117.

ישראל¹⁴. אין זה מקרה אפוא, כי דוד גורדון, עורך 'המגיד', מונה במאמרו ב'שוכה ונחת חושעון' משנת 1863 את משה מונטיפיורי עם חברת 'כל ישראל חברים' כיסודות ההתאגדות הלאומית,¹⁵ ומפרסם בהרחבה את פעולותיו לטובת ארץ-ישראל בשנות השישים והשבעים.¹⁶ בשנות השמונים הראשונות משתמשת תנועת 'חבת ציון' הצעירה לימים בשמו וכתמונתו כדי לעשות נפשות לרעיון הלאומי כרחבי מזרח-אירופה.¹⁷ ארגונים ואישים, הן מן החוגים המסורתיים והן מחוגי יהודים שנתרחקו מן ההווה המסורתית, מעבירים אליו תרומות למען יהודי ארץ-ישראל. 'כוללים' מזרח-אירופיים משתמשים בשירותיו להעברת כספים לאנשיהם בארץ הקודש;¹⁸ ולצידם קשורים בו ארגונים יהודיים בארצות הברית, המגלים עניין בשינוי אורח החיים המסורתי של היישוב.¹⁹ אף ההתעוררות הלאומית-משיחית בחוגי החברה המסורתית מזהה בו יסוד אפשרי להתממשות החקוות לגאולה: מונטיפיורי, כרוטשילדים, נתפס אצל הרב אלקלעי כעדות לשיפור מצבם של ישראל בין האומות וכראיה למהות המשיחית של עידן האמנציפאציה.²⁰ בעידן שבו לא היתה הזיקה לארץ-ישראל עניין מרכזי בתודעה היהודית, הן משום האופטימיות המשכילית והציפיות מן האמנציפאציה והן

14 לכך ראה בזכרונות ד"ר אלברט לוי (Löwy), חברו של בניש לפעילות, שנרפסו בשנת 1891, וראה גלבר (לעיל, הערה 5), עמ' 121-122, הערה 19.

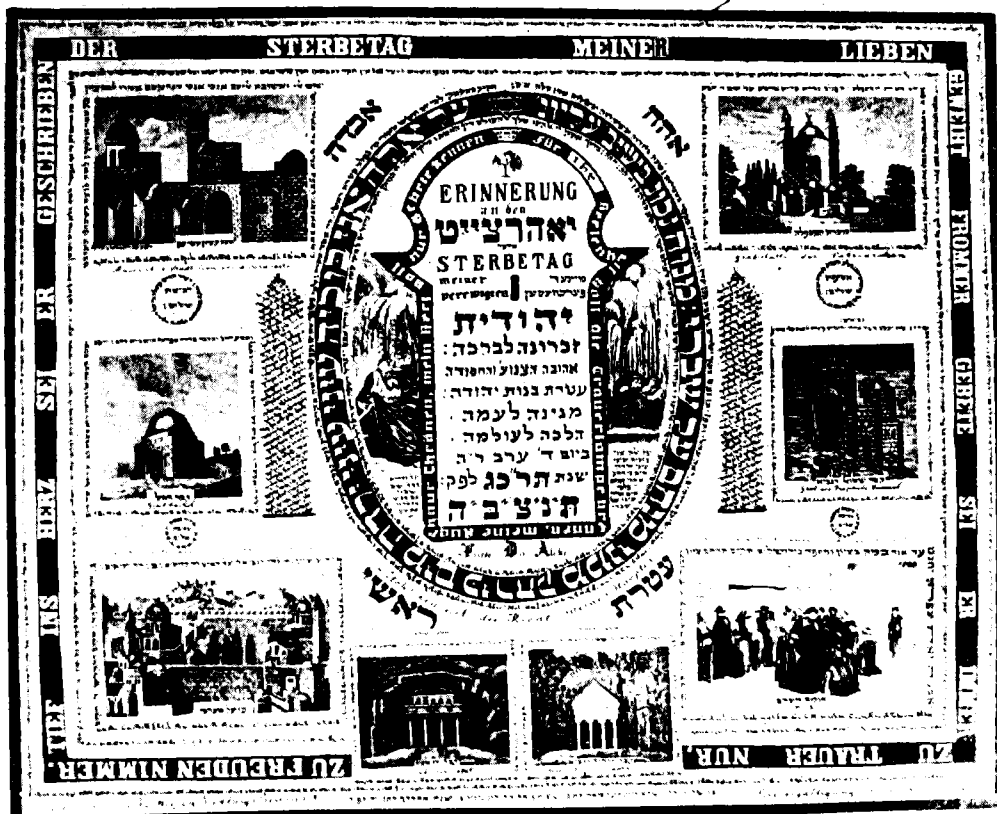
15 'הצעד הראשון בדרך האחדות צעדו אחינו בני ישראל יושבי ארץ בריטניא הברוכה. הם היו הראשונים לבחר אנשים מתוכם מכל הקהלות, לשבת יחד כפעם בפעם בעיר הכירה לונדון (Board of Deputies) וכראשם השר הגדול והצדיק משה מונטיפיורי, להתייעץ ולהשיג בעין פקוחה על כל אחיהם הנדחים בקצוי ארץ, לעמוד לימנם ולהושיעם ממצוקותיהם ככל עת מצא... אחריה נוסדה זה שלש שנים החברה הנכבדה בעיר פריז בשם "כל ישראל חברים" גם כן לחכלית הנכבדה הזו, וגם היא רב טוב עשתה לישראל בזמן הקצר מעת נוסדה'. ד' גורדון, מבחר מאמריו, מהדורת ג' קרסל, עמ' 38.

16 על התעניינותו של גורדון בפעולות מונטיפיורי בשנות השישים והשבעים ראה: ג' קרסל, 'דוד גורדון ופעלו', מבוא למבחר מאמריו (לעיל, הערה 15), עמ' 12-18. דוד גורדון הוציא את סיפור נסיעתו השישית של מונטיפיורי לארץ-ישראל, שנרפס תחילה ב'המגיד', בספרון מיוחד, משה וירושלים, ליק תרכ"ז. 17 פרשת הפצת התמונה מתוארת בהרחבה אצל י' קלוזנר, בהתעורר עם, התנועה לציון ברוסיה, ירושלים תשכ"ב, עמ' 385-398.

18 כספי תמיכה מוולנה לכולל הפרושים עברו דרך מונטיפיורי בשנות הארבעים, מה שמעיד על רפיון השפעתו של ארגון הפקידים והאמרכלים כאמסטרדם בקרב עולי מזרח-אירופה. כמרכיב העכיר לארץ-ישראל כספים מוורשה, ור' ישראל מרוזין שעבר לסאדיגורה חפץ להשתמש בו לשם העברת התמיכה לחסידיו בארץ. אגרות הנוגעות לעניינים אלו מן השנים 1845-1846 פירסם ר' מאהלר מתוך אוספו של רפאל לוה בספרו, דברי ימי ישראל, דורות אחרונים, ו. תל-אביב תשל"ו, עמ' 273-276. על אוסף זה ראה: R.O. Barnett, 'Sources for the Study of sir Moses Montefiore', V.D. Lipman (ed.) *Sir Moses Montefiore, A Symposium*, Oxford 1982, pp. 5-6.

19 י' קלנר, 'ראשית התארגנותן של קהילות יהודי ארה"ב לעזרת היישוב בא"י (1833-1881)', שלם, א (תשל"ד), עמ' 377-426. במאמר זה עמד המחבר על פעילותו של מונטיפיורי כשלכ-ביניים בין התמיכה המסורתית לפעילות 'המתקנת' של הארגונים המודרניים, ובראשם הכ"ח.

20 ... כי עלה השחר ונתבשרנו מן הקיבוץ חנבחר והמאושר להושיע נפשות אביונים מתוך ומחמס אנשי דמים ומרמה דרך כוכב מיעקב [וק"ם] (קרימי מונטיפיורי) שבת מישראל [המשפחה הרמה והנשאה משפחת ראטשילד שעליהם נאמר לא יסור שבט מיהודה כנו' אות מ"א] ובכל לבנם ובכל נפשם ובכל מאדם את האלוהים התהלכו להושיע את אחיהם. והתשועה הזאת מתיחסת מאד אל הגאולה... מתוך ההקדמה לקונטרס מנחת יהודה. כאן צוטט על-פי כתבי הרב יהודה אלקלעי, מהדורת ורפאל, א, ירושלים תש"ד, עמ' קפד. והשווה: מ' גרץ, 'הפריפריה היתה למרכז', פרקים בתולדות יהדות צרפת במאה ה"ט, ירושלים תשמ"ג, עמ' 286-287.

לחזכרון ליום הפטירה (יאהרצייט) של יהודית מונטיפיורי. נעשה על-ידי ז'קו ישראל וויעיען סופר סתם מיקי העטטויג שנת את-הלך לפניך לפיק, ועליו תמונות המקומות הקדושים בארץ-ישראל

משום עמדתה הפסיבית של מרבית האורתודוכסיה האירופית, הפכה דמותו של משה מונטיפיורי למין סמל שמשכילים ואורתודוכסים יכלו לזהות בו את הקשר החי לארץ. כיוון שפעילותו בארץ-ישראל היתה חלק מפעילותו הבינלאומית וזכתה באופן קבוע לפרסום ולהערכה בעיתונות היהודית שהחלה לפרוץ משלהי שנות השלושים, נשתמרה דמות זו בתודעת העם היהודי במאה הי"ט כחוליה מגשרת בין ארצות מערב-אירופה ויהדות ארצות מזרח-אירופה והמזרח-התיכון, בין חרדים ומשכילים, ובין הישוב בארץ ליסודות המגוונים שבתפוצות השונות. תפקיד כזה מילאה בתודעה היהודית החל מסוף המאה הי"ט התנועה הלאומית המודרנית.

ב

הערכותיהם של חוקרים וסופרים על פעלו של מונטיפיורי בארץ-ישראל נעות בין הערצה נוסח 'ספרות שבחים' והעדר כל מידת ביקורת היסטורית²¹ לבין ביקורת מסויגת הממותנת

21 דוגמה בולטת היא חיבורו של ש"א נכון, משה מונטיפיורי, תל-אביב תשכ"ט. בספר זה אין כלל הבחנה בעובדות היסטוריות כהוייתן. כך, למשל, מביא המחבר את רשימת 'הישגי' מונטיפיורי ברוסיה

בלשון מתנצלת. לאמיתו של דבר, טרם זכתה פעילות זו למחקר כולל ומקיף של ממש – אם מתוך חוסר חומר היסטורי מפורט על תקופות שלמות בחיי הנדבן²² ואם מתוך הקושי הגדול לצרף חמישים שנות עשייה בלא לכתוב למעשה מחדש את תולדות היישוב בכללן. חוקר ארץ-ישראל, אברהם לונץ, ניסה עוד בשנת תרמ"ה לסכם את פעילותו של מונטיפיורי על-פי עדויות בני הדור הקודם והספרות הנדפסת.²³ אף שמקורותיו היו דלים ביותר, עמד לונץ בצורה מעמיקה על הפער שהיה אופייני לזיקתו של הנדבן לארץ-ישראל, בין הכוונה הטובה לתוצאות הדלות ועל הסיבות שגרמו לו: 'כי ממידת טובו וחסדו תוצאות לכל הסיבות אשר הסבו הריסותם (של מפעלי הצדקה והחסד)'.²⁴ ארבע הן הסיבות שמונה לונץ לכשלון המעשים של מונטיפיורי במשך למעלה מארבעים שנה:

- א. מונטיפיורי היה בודד בפעילותו ולא נעזר על ידי איש מעשירי בריטניה. (הדברים אמורים בראש וראשונה לגבי שנת 1839). מכיוון שכך ומפני שהפנה מרצו לעזרת יהודי דמשק, רוסיה, רומניה ומארוקו לא נסתייעה בידו תכנית ההתיישבות הגדולה שלו.
- ב. הוא היה נדבן רחום וחנון ולא דאג לקיומם העצמי של נתמכיו.
- ג. ניהול מפעליו הופקד בידי אנשים בלתי-מתאימים, והוא נתן בהם אמון בלתי-מסויג.
- ד. מונטיפיורי לא חקר להבין את סיבת כשלון מפעליו, אלא ייסד אחרים תחתיהם.²⁵

אך לונץ מרכז את חריפות דברי הבקורת הללו ומשבח את הפילנטרופ הנערץ במלים הבאות:

אולם בכל זאת לא יוכל איש לשום אשם בנפש השר בדבר הזה, אחרי כי בכל כוחו ומאודו חפץ כי מוסדותיו יקומו לדור אחרון ועל ידם יורמו בני ציון משפל מצבם. ואם טוב לבכו ומידת חסד עזר לסכב חורבנם – אין מי ירשיענו, ועלינו להוקיר את כל מפעלותיו כאילו עמדו עמנו עד היום ולהעלותם בספר אחד אחד על פי סדר זמן התייסדותן.²⁶

ובמארוקו, בלא להבחין כלל שכרוסיה הביע הנדבן תמיכה בעמדת הממשלה בשאלת 'ההשכלה מטעם' (עמ' 40), ובמארוקו לא השיג אלא חיזוק החוק המוסלמי הקיים (עמ' 49-50). על-פי ציטוט משובש מתוך חיבורו של נכון, בו הצטרפו דברי המחבר ודברי מונטיפיורי למיקשה אחת, הפך מונטיפיורי למבשר 'חידוש החיים הלאומיים' בארץ-ישראל (מ' אליאב, ארץ ישראל ויישובה במאה ה"ט, 1777-1917, עמ' 202, על-פי נכון, עמ' 80-81).

²² זאת משום שחומר רב הושמד ומכיוון שלא נכלל כיומנים' שערך אליעזר הלוי לא נשארו ידיעות אחרות. על ה'סלקציה' במקורות הנוגעים לפעולות הנדבן האנגלי ראה: ירדני-אגמון (לעיל, הערה 10), עמ' 84; ברטל, תכניות ההתיישבות (לעיל, הערה 7), עמ' 235-237; הנ"ל, שתי אגרות (לעיל, הערה 10), עמ' 141-142; י' בצלאל, 'ממרחק מאה-מאתים שנים', פעמים, 20 (תשמ"ד), עמ' 18-20.

²³ א"מ לונץ, 'משה וירושלים', ירושלים, ב (תרמ"ז), עמ' 105-140. נדפס שנית אצל ג' קרסל (עורך), נתיבות ציון וירושלים, מבחר מאמרי א"מ לונץ, ירושלים תשל"א, עמ' 274-296. כאן מצוטט על-פי קרסל.

²⁴ שם, עמ' 280.

²⁵ שם, עמ' 279-280.

²⁶ שם, עמ' 280.

אף-על-פי שקביעותיו של לונץ נכונות בעיקרן ועומדות במבחן הזמן, יש להוסיף עליהן כמה גורמים נוספים, שאפיינו ללא ספק את עשייתו של מונטיפיורי לא רק בארץ-ישראל אלא במסעותיו במדינות השונות.

ראשית, לא נעשתה פעילותו ביישוב בקרב יהודים שהמצוקה פוררה את חברתם והחלישה את עמידתם הרוחנית, אלא בחברה בעלת תודעה אידיאולוגית חזקה ואמונה דתית גדולה. לא היו אלה מסכנים קשיי-יום, שנדבך מערכ-אירופי הואיל ברוב חסדו לסייע להם במצוקתם, אלא אנשים שראו עצמם כעידית העם היהודי וכבעלי שליחות רוחנית. מכאן, שההנהגות השונות של אנשי היישוב, ספרדים כאשכנזים ופרושים כחסידיים, לא קלטו את המסר המשכילי-פרודוקטיביסטי שהעביר להם מונטיפיורי, או שלא רצו לקלוט אותו. הוא בא בהצעות שנולדו במוחותיהם של עשירי היהודים בגרמניה או בצרפת ל'תיקונם' של היהודים הפולנים במזרח-אירופה או הספרדים בסלוניקי, אל קהילה שראתה במלאכה ובעבודת האדמה עניין כזוי המתאים לכל היותר לפחותים שבפחותים.²⁷ בתי-הספר שהגה בדמינונו, היו סכנה לשלמות העולם הדתי של ילדי ישראל ועוררו התנגדות ומחאות חריפות ביותר;²⁸ תמיכתו בייסוד ספרייה בירושלים היתה קריאת תיגר על שאיפת האורתודוכסיה להסתגר מפני ההשכלה והרפורמה שפשטו באירופה.²⁹ לא רק מונטיפיורי הוכרח להתפשר עם ההנהגות ביישוב היהודי על-מנת להמשיך ולקיים את פעולותיו בארץ; אף פילנטרופים אחרים, כמו נציג בית רוטשילד, אלברט כהן, או נציג משפחת למל, לודביג אוגוסט טרננקל, היו חייבים להסתגל אל המציאות הרוחנית בארץ,³⁰ ובתי-ספר שנוסדו בירושלים בשנות החמישים והשישים היו כמשך שנים רבות 'תלמודי-תורה' לכל דבר.³¹ נראה, כי בימי שיבתו

27 ראה, למשל, את ההכחנה הכרוכה שעושים ראשי כוללות הספרדים וכולל הפרושים לגבי מי שאמור היה להשתתף בתכניות ההתיישבות של מונטיפיורי משנת תקצ"ט: '... ולהיות כל איש יושב בהשקט ובטח על התורה ועל העבודה תחת גפנו ותאנתו. איש איש לפי מעשיו. יראי ה' וחושבי שמו יעמדו על משמרתם משמרת התורה והעבודה ויתר העם עמא דארעא יעבדו את אדמת הקדש'. כתבי-יד מונטיפיורי 574, עמ' 79 באוסף מונטיפיוריאנה ב-Jews' College, לונדון. על עמדת בני 'היישוב הישן' בשאלת העבודה העצמית ראה: ברטל, תכניות ההתיישבות (לעיל, הערה 7), עמ' 247-248, 260-261; הנ"ל, 'פתח תקוה — בין שורשים רעיוניים לנסיבות הזמן', קתדרה, 9 (תשרי תשל"ט), עמ' 54-60; 'י קניאל', 'עבודה עצמית' בראשית ההתיישבות החקלאית בארץ-ישראל — ברעיון ובמעשה (עד 1882), שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 329-338.

28 'ועתה נבוא לפני אדונינו השר שיח' על דבר אשר איותה נפשו שיתלמדו פה נערי בני ישראל כתב ולשון העמים. כי ידענו את לבבו כי לטובת עמו ידרוש. אולם לפי ידיעתנו את כירור הדבר חובה ומצאנו להודיע לאדונינו השר, כי הנה ידוע לכל אחב"י. כי האנשים העוזבים את משפחתם וארץ מולדתם ודרך פרנסתם שמה. כל מגמת נפשיהם היא לישב בארץ הקודש על התורה ועל העבודה וכל אחד ירגיל את בניו לדרכי התורה אשר הנחילו לנו אבותינו. ובפרט אנשים הכאים ממדינת רוסיא אשר שם יתרבו הגזירות לבטל מלמדי תנוקות ושלא ללמוד תורה כראוי... על כן מפילים אנחנו תחנונינו לפני אדונינו השר הי"ו יען כי ידענוהו לדורש קיום וחיוזוק דת יהודית ישים נא מקום לדברינו אשר יעצנו אותו לפי ידיעתנו לבל יגרום שיהיה ח"ו הירוס לדת תורתנו הקדושה'. מתוך איגרת ראשי כוללי האשכנזים מיום ט"ו באב תר"ט, ש' בארון, 'מתולדות הישוב היהודי בירושלים', ספר קלויזנר, תל-אביב תרצ"ז, עמ' 304-305.

29 ב"צ גת, הישוב היהודי בארץ-ישראל בשנות הת"ר-התרמ"א, ירושלים תשכ"ג, עמ' 215-218.

30 שם, עמ' 229-245.

31 כדברי גת, שם, עמ' 229; 'בכוונת המיסדים למיניהם היתה ליסד בתי ספר כדוגמתם של בתי הספר העממיים בחוץ-לארץ בהקצבת מקום חשוב ללימודי הקודש... עד שמוסדות אלה הפכו במרוצת הזמן ל"חדרים"

המופלגת הפך מונטיפיורי אף למכשיר בידי הנהגת כוללות הפרושים בירושלים, כאשר ערך ב-1875 את מסעו האחרון לארץ. כדי להתגונן בפני ביקורתם החריפה של שמואל מונטאגיו ואשר אשר שפרסמו דין-וחשבון חריף ביותר על מצב היישוב,³² נפתחה מערכה כבדה מעל דפי העיתונות היהודית, ומונטיפיורי שנסע לארץ, פירסם 'מכתב גלוי' מאת רבני האשכנזים בירושלים, ר' שמואל סלאנט ור' מאיר אויערבך.³³ נראים הדברים, כי גם בשנים קודמות היה הנדבך נתון להשפעה חזקה של גורמים שונים, ואלו עשו בשמו ובפעולתו למטרות הרצויות להם.

גורמים נוספים שהטביעו את חותמם על פעולות מונטיפיורי, היו מידת הבנתו את התנאים והנסיבות בארץ ומידת התקשורת בינו לכיץ הנוגעים כמעשיו. מונטיפיורי לא הכין את שפתם של מרבית בני היישוב ולא יכול היה לקרוא את מכתביהם ותזכיריהם.³⁴ ודאי שלא יכול היה לעמוד על דקויות וגוונים בתגובות בני שיחו או בכתיבתם של אלו ששלחו אליו הצעות ובקשות. השכלתו היהודית היתה דלה ביותר, ובני היישוב ידעו זאת היטב ולא רחשו לו כבוד מיוחד בתחום זה.³⁵ ביקוריו בארץ היו חטופים, והוא לא יצר מערכת-קשר בתקיימא בינו לבין נציגים בארץ. נראה גם, כי קבלת החלטותיו לגבי נסיעה לארץ לא נבעה מתכנון של ממש, אלא היתה תגובה מיידית על פנייה לבקשת עזרה או על אסון שנתרחש בארץ: מסע 1839 קשור לרעש 1837, מרד הדרוזים של 1838 והחשש ממלחמה בין מצרים והסולטאן התורכי ב-1839; מסע 1849 נערך בעקבות מגפת כולרה; מסע 1855 יצא לפועל בעקבות ההרעה במצב הכלכלי בארץ עקב מלחמת קרים, שגרמה לדלדול מקורות הקיום של האשכנזים עולי רוסיה; מסע 1866 התקיים לאחר מגפת הכולרה הגדולה שפגעה באוכלוסיית ארץ-ישראל; ומסע 1875 — כתגובה על ביקורת מונטאגיו ואשר. פעמים אחדות הוציאו ממנו סכומי-עתק (שלא היו כספו הפרטי, אלא כספי תרומות או עזבונות) בעיסקות שהיו

שאין בינם לבין ה"חדרים" וה"כותאים" מן הטיפוס הישן ולא כלום. יש מן המוסדות האלה שלא נשאו אפילו את השם "בית-ספר" וכדי להמנע מחמת הקנאים השם "בית מדרש" נקרא עליהם.

32 נוסח הדין-וחשבון בלשון האנגלית נדפס כנספח לספרו של י' קלנר, למען ציון, ההתערבות הכלל-יהודית במצוקת היישוב, תר"ל-תרמ"ב (1869-1882), עמ' 187-205. תרגום עברי מלווה בהערות ביקורתיות פירסם י"ד פרומקין, חבצלת, 37-48 (תרל"ה) והוציא כתדפיס מיוחד.

33 מכתב גלוי אל השר הצדיק משה מונטיפיורי בארונעט אשר העריכו לפניו הרבנים... מו"ה מאיר אווערבך... מו"ה שמואל סלאנט ביום א' כ"ב תמוז התרל"ה לבר"ע יום בואו לעה"ק תוכ"כ ונלוה אליו ספור ישיבת ארבעים יום בארץ הקדושה... לונדון תרל"ה.

34 התקשורת בין מונטיפיורי לנתמכים על-ידו ובני התפוצות השונות היתה גורם חשוב בפעולתו. מזכירו אליעזר הלוי תרגם לו בכתב ובעל-פה, אך היה גורם עצמאי בעל דעות משלו. ראה על כך ברטל, תכניות ההתיישבות (לעיל, הערה 7), עמ' 266-277.

35 סיפור מעניין על דימויו של מונטיפיורי כמאמין תמים שאיננו מבחין בין מצווה דאורייתא ומנהג מביא אפרים כהן-רייס בשם ר' שמואל סלאנט: כאשר עלה לארץ עם תשעה תלמידי-חכמים אשכנזים, ובהם ר' משה ריבלין (בשנת ה'תר"ר), הוזמנו לבית הגביר קאמונדו לתיקון-שבועות. השר נתמנע וחשש, כי יעבור עבירה אם לא ישלים את התיקון. הרב סלאנט שחשש לגרום למונטיפיורי קלות-ראש במצוות, מצא 'היתר' לאי-השלמת התיקון. ולדבריו: 'הן תקלנה המצוות בעיניו, כי הוא הן לא ידע להבחין בין מצוות-דאורייתא ובין מנהג מקובל'. לבקורו השביעי של השר משה מונטיפיורי בירושלים, רשמות, ו (תר"צ), עמ' 273. על השכלתם היהודית של בני-הזוג מונטיפיורי ראה: י' ברטל, פתח דבר לרשמי מסע למצרים וארץ ישראל, 1827, צילום מהדורת לונדון 1836 של *Judith Montefiore, Private Journal of a Visit to Egypt and Palestine*, pp. II-IV; ברטל, תכניות ההתיישבות (לעיל, הערה 7), עמ' 242-243.

יכולות להיות זולות בהרבה. אי-הכנתו את תנאי הארץ, אף שהיה קשור בה בכל נימי נפשו עשרות בשנים, באה לידי כטרי כטיב תכניותיו הכלכליות: ייסוד מפעל אריגה לאריגי-כותנה במכונות המופעלות בכוח-אדם ובחומרי-גלם מיובאים, בתקופה שבה שינתה המהפכה התעשייתית באנגליה, ארץ מגוריו, את תעשיית הטקסטיל מן הקצה אל הקצה — איננו מוכיח על הבנה כלכלית מעמיקה; ³⁶ רכישת פרדס שהיה בבעלות יהודים עוד בראשית שנות הארבעים ומסירתו למשפחה יהודית לשם השגחה, בלא לשנטע אותו בגידולים נושאי רווח — מלמדת, שלא התעמק מעולם בסיכויים הריאליים לפעילותו החקלאית. ³⁷ רעיון הפרודוקטיביזציה שהובא מעולם המושגים של מרכז-אירופה ולא הצליח לפתור את בעיות הקיום הכלכלי של היהודים, 'הושתל' על-ידי מונטיפיורי באופן הפשטני ביותר במציאות הארץ-ישראלית, בלא שנתלוו אליו תכנון יסודי, משלוח אגרונום או מומחה של ממש בתחום התעשייתי, בהם היתה משופעת אנגליה של המאה הי"ט. ³⁸

השפעתו של מונטיפיורי במישור המעשי לא היתה אפוא בייסוד מפעלים בני-קיימא או בהצלחת כלכליות ויישוביות. היו אלה עצם העשייה והרעיונות שמאחוריה שנקלטו בתודעתם של בני היישוב ונצטרפו עם השפעות רעיוניות אחרות לדחף, שהביא לייסודן של שכונות ירושלים החדשות ולהקמת פתח-תקוה וגיא-אוני. כאן נעשו דמותו הסמלית של הנדבך בהקשר הכללי-יהודי ועשייתו הבלתי-נלאית בתחום הארץ-ישראלי למיקשה אחת, שכל הכשלונות הרבים והחולשות האישיות של משה מונטיפיורי לא יכלו לה.

36 י' פריידין, "ביקור חולים פרושים" בירושלים, מחברה לבית-חולים, קתדרה, 27 (ניסן תשמ"ד), עמ' 126, הערה 37 והמקורות המפורטים בה.

37 רם, לעיל, הערה 11.

38 ויעידו על כך דברי הללוג שהביא ה-*Jewish Chronicle* (4 בספטמבר 1846, עמ' 208) בשם בעל המפעל בפרסטון שאליו נשלחו בני המשפחות החשובות בירושלים ללמוד את מלאכת האריגה, כסיוע של מונטיפיורי: 'בעל המפעל בפרסטון עצמו שם ללעג את הרעיון, שאנשים בגיל שכזה ומנהגים שכאלו יוכלו לקיים בית-חרושת בירושלים! מלבד זאת, עובדה ידועה היטב היא, כי היצרנים המקומיים כדמשק הוכרחו לסגור את מפעליהם משום שלא יכלו להתחרות בפירמות האנגליות שהוקמו בסוריה, המייבאות סחורות מאנגליה. אכן, סחורות שנוצרו באנגליה ניתנות לרכישה בפלשתינה במחיר זול כמו בלונדון'. מצוטט על-פי פריידין (לעיל, הערה 36), עמ' 126-127.